

The Doctrine of Imam Reza (A.S.) Regarding the Ethical Challenges of Science and Technology in the Digital World

Maryam Sadat Nabavi Meybodi¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Meybod University, Yazd, Iran.
Email: mnabavimeybodi@gmail.com

Article info

Abstract

Article type:

Research Article

Received:

31 December 2024

In Revised form:

6 March 2025

Accepted:

21 April 2025

Published:

29 November 2025

The accelerated advancement of digital technologies, including artificial intelligence and social networks, has placed unprecedented ethical challenges before contemporary societies. Issues such as systematic violations of privacy, the spread of misinformation, and the transformation of the nature of human relationships have revealed the necessity of rethinking the ethical foundations governing science and technology. The main question of this research is: What capacities do the teachings of Imam Reza (A.S.), as a coherent Islamic intellectual system, have for analyzing and proposing solutions in confronting these emerging challenges? This research, adopting a descriptive-analytical method and relying on original Islamic sources and contemporary comparative studies, seeks to answer this question. The course of the research is structured as follows: First, the foundational principles of the doctrine of Imam Reza (A.S.) regarding the connection between knowledge, ethics, and action are extracted and explained. Next, the central ethical challenges of the digital age -from privacy violations and algorithmic discrimination to the impacts of technology on the concept of justice and human relationships- are analyzed. In the final step, through a systematic comparison of these two realms, the guiding capacities of Razavi thought for an ethical engagement with technology are demonstrated. The research findings confirm that the doctrine of Imam Reza (A.S.), by simultaneously emphasizing the inherent dignity of human beings, justice as the overarching social criterion, the responsibility of the scientist/scholar, and the connection of knowledge with righteous action, provides a comprehensive and practical framework for critiquing, regulating, and guiding the development of digital technologies. Consequently, this research emphasizes the necessity of discourse formation and the application of this paradigmatic model among scientific elites and technology policymakers.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Ethics, Science and Technology, Relationship between Science and Religion, Digital World, Applied Ethics.

Reference: Nabavi Meybodi, Maryam Sadat. (2025). The Doctrine of Imam Reza (A.S.) Regarding the Ethical Challenges of Science and Technology in the Digital World. *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*. 3(9).141-173.

Publisher: Imam Reza (A.S) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.497131.1315>

1. Introduction

The contemporary world is experiencing rapid and profound transformations in the realm of digital technologies. The emergence and expansion of technologies such as artificial intelligence, big data, social networks, and the Internet of Things, alongside unprecedented opportunities, have also brought about complex and unprecedented ethical challenges. Systematic violations of privacy, algorithmic bias, misuse of personal data, the erosion of authentic human relationships, and the issue of accountability for automated system decisions are among the novel ethical issues that have increasingly revealed the necessity of rethinking the ethical foundations governing the development and application of science and technology. In this context, the predominantly utilitarian or prescriptive approaches in the global discourse on technology ethics have often been unable to provide value-based, comprehensive, and deep-rooted frameworks for a structural engagement with these complexities.

Recognizing this gap, this research aims, by referring to the rich intellectual tradition of Islam, to examine the capacities of a coherent Islamic intellectual system for analyzing and proposing solutions in confronting these challenges. The central question is: What principles and capacities does the doctrine of Imam Reza (A.S.), as a prominent scientific and ethical figure in Islamic history, provide for the ethical critique, regulation, and guidance of contemporary digital technology development?

2. Research Objectives

The main objective of this research is to extract and elucidate the ethical-scientific doctrine of Imam Reza (A.S.) and to assess its capacity as a paradigmatic and deep-rooted theoretical framework for confronting the ethical challenges of technology in the digital age. The subsidiary objectives are as follows:

1. Extracting and systematizing the fundamental principles governing Imam Reza's (A.S.) perspective on science, ethics, and action.
2. Analyzing the central ethical challenges in the digital ecosystem (such as privacy, equity in access, accountability in AI, and the impacts of technology on human relationships).
3. Systematically correlating the principles of the Razavi doctrine with the aforementioned challenges and demonstrating this framework's capability to understand, critique, and propose strategies for novel issues.

4. Proposing practical measures for promoting scientific ethics and the social responsibility of scientists in light of Razavi teachings and emphasizing the necessity of discourse formation in this area.

3. Methodology

This research was conducted using a qualitative method with a descriptive-analytical and comparative approach. The theoretical framework of the research is the coherent intellectual system of the “Ethical-Scientific Doctrine of Imam Reza (A.S.),” which is inferred from authentic Islamic texts (such as narrations and sirah). Research data were collected from three main sources:

1. Primary Sources: Hadith and historical texts related to Imam Reza A.S.), such as ‘Uyun Akhbar al-Reza (A.S.), Al-Kafi, and Bihar al-Anwar.
2. Secondary Sources: Contemporary research on Razavi thought, Islamic philosophy of science, and technology ethics.
3. Comparative Sources: Current academic literature in the fields of applied digital ethics, artificial intelligence, and the sociology of technology.

Data analysis was conducted in three main steps: First, directed qualitative content analysis of religious texts was used to extract and categorize the eight principles of the doctrine. Then, using rational-inferential analysis, the challenges of the digital world were examined in light of these principles. Finally, comparative analysis was employed to demonstrate the practical implications of the Razavi principles in confronting concrete issues. To increase research validity, source triangulation and referencing multiple pieces of evidence from narrations and sirah were utilized.

4. Findings

The research findings indicate that the doctrine of Imam Reza (A.S.) is based on coherent and interconnected principles that can provide a comprehensive framework for technology ethics. These principles are:

1. The inherent dignity of the human being as the foundation and ultimate end;
2. Justice as the overarching social and distributive criterion;
3. The responsibility of the scientist/technologist towards knowledge and its consequences;
4. Rationality anchored in faith as a valid method of reasoning;
5. The inseparable connection between knowledge and righteous action as an indicator of positive impact;

6. Conditional dynamism and innovation in knowledge;
7. The importance of seeking knowledge and inquiry; and
8. Simultaneous attention to ethics in science.

Correlating these principles with digital challenges showed that:

- The principle of human dignity critiques and analyzes privacy violations and unethical data mining under the concept of “violation of dignity” and necessitates the strategy of “embedding privacy protection in technology design.”
- The principle of justice identifies challenges such as algorithmic bias and the digital divide as instances of “injustice” and emphasizes the necessity of algorithmic transparency and equitable access.
- The principle of responsibility addresses the ambiguity in accountability for AI decisions and highlights the need for determining a responsible authority and transparency in performance.
- The principle of the knowledge-action connection critiques the development of purely profit-driven technologies indifferent to public welfare and suggests directing research towards solving social problems.
- The principles of rationality and ethics in science reject the development of aimless or value-destructive technologies and deem ethical assessment prior to development and the encouragement of ethics-oriented, critique-friendly innovation as essential.

Furthermore, examining the practical sirah of Imam Reza (A.S.) in scientific debates and interaction with society provides a tangible model of the scientist’s social responsibility, commitment to ethics in the production and exchange of knowledge, and prioritizing service and addressing human problems. He considered knowledge a public heritage and a tool for realizing justice and strengthening human bonds.

5. Conclusion

The present research clearly demonstrates that the doctrine of Imam Reza (A.S.) is not merely a historical collection of ethical recommendations, but a living, dynamic, and systematic theoretical framework capable of structural adaptation to the most complex ethical challenges of the technological age. In confronting the digital world, which often faces a lack of fixed ethical standards and the domination of short-term utilitarian approaches, this doctrine, centered on the inherent dignity of the human being as the analytical cornerstone, provides a criterion beyond mere profit and efficiency. The simultaneous emphasis on justice, responsibility, com-

mitted rationality, and the connection of knowledge with righteous action enables this intellectual system to adopt a holistic and balanced approach that avoids both the extremism of technophobia and the negligence of unconditional technophilia. This framework is a powerful tool for the root-and-branch critique of existing technologies. Phenomena such as privacy violations, algorithmic bias, or knowledge monopoly are understood in light of Razavi principles not as minor technical flaws but as violations of dignity, justice, and responsibility. More important than critique is the guiding and future-making capacity of this doctrine. These teachings can serve as a roadmap for the more responsible design of new technologies, in a way that ethical considerations are embedded in their very structure from the conceptual stage, turning “ethics-based artificial intelligence” or a “just smart city” from an ideal into reality.

However, translating this theoretical capacity into practical impact requires affirmative actions. Active discourse formation of this framework among technical elites, policymakers, and the scientific community is the first essential step. Formulating indigenous ethical charters and standards based on these principles for areas such as AI and data mining will be the next step. Furthermore, reproducing these concepts in educational literature and training a future generation of scientists and engineers committed to ethics ensures the sustainability of this perspective. Ultimately, reviving this intellectual treasure is not a return to the past but offering a forward-looking, wise, and culturally-identity-based response to one of the most fundamental questions of the contemporary world: How can we combine technological progress with ethical excellence and the preservation of humanity? The Razavi doctrine provides a rich and strategic answer to this fundamental question.

Suggestions

1. Forming interdisciplinary task forces to translate Razavi principles into technical language and actionable strategies.
2. Establishing technology ethics laboratories for simulating and testing development scenarios based on this framework.
3. Conducting deeper comparative studies between the Razavi doctrine and other schools of technology ethics to enrich the global dialogue.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Doctrine, Ethics of Science and Technology, Algorithmic Justice, Responsibility, Artificial Intelligence, Ethical Rationality, Connection between Science and Religion.

دکترین امام رضا علیه السلام در چالش‌های اخلاقی علم و فناوری در دنیای دیجیتال

مریم السادات نبوی میبیدی¹

۱. استادیار گروه معارف دانشگاه میبد، یزد، ایران. Email: mnabavimeybodi@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

پیشرفت شتابان فناوری‌های دیجیتال از جمله هوش مصنوعی و شبکه‌های اجتماعی، چالش‌های اخلاقی بی‌سابقه‌ای را فراروی جوامع معاصر نهاده است. مسائلی همچون نقض سیستماتیک حریم خصوصی، گسترش اطلاعات نادرست و دگرگونی ماهیت روابط انسانی، ضرورت بازاندیشی در مبانی اخلاق حاکم بر علم و فناوری را آشکار ساخته‌اند. در این میان، پرسش اصلی این پژوهش آن است که آموزه‌های امام رضا علیه السلام، به‌عنوان یک منظومه فکری منسجم اسلامی، چه ظرفیت‌هایی برای تحلیل و ارائه راهکار در مواجهه با این چالش‌های نوپدید دارد؟ این پژوهش با اتخاذ روشی توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع اصیل اسلامی و مطالعات تطبیقی معاصر، در پی پاسخ به این پرسش است. سیر تحقیق بدین ترتیب تنظیم شده است: ابتدا اصول بنیادین دکترین امام رضا علیه السلام در پیوند علم، اخلاق و عمل استخراج و تبیین می‌شود. سپس، چالش‌های محوری اخلاقی در عصر دیجیتال، از نقض حریم خصوصی و تبعیض الگوریتمی تا تأثیرات فناوری بر مفهوم عدالت و روابط انسانی، مورد تحلیل قرار می‌گیرند. در گام نهایی، با تطبیق نظام‌مند این دو عرصه، ظرفیت‌های راهگشای اندیشه رضوی برای مواجهه اخلاقی با فناوری نشان داده می‌شود. یافته‌های تحقیق مؤید آن است که دکترین امام رضا علیه السلام، با تأکید توأمان بر کرامت ذاتی انسان، عدالت به‌مثابه معیار کلان اجتماعی، مسئولیت‌پذیری دانشمند و پیوند علم با عمل نیکو، چارچوبی جامع و عملی برای نقد، تنظیم و هدایت توسعه فناوری‌های دیجیتال ارائه می‌دهد. این پژوهش در نتیجه بر ضرورت گفت‌وگوهای سازنده و کاربردی این الگوی پارادایمیک در میان نخبگان علمی و سیاست‌گذاران عرصه فناوری تأکید می‌ورزد.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۱۰/۱۱

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۳/۱۲/۱۶

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۲/۰۱

تاریخ انتشار:
۱۴۰۴/۰۹/۰۸

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، اخلاق، علم و فناوری، ارتباط علم و دین، دنیای دیجیتال، اخلاق کاربردی.

استناد: نبوی میبیدی، مریم السادات. (۱۴۰۴). دکترین امام رضا علیه السلام در چالش‌های اخلاقی علم و فناوری در دنیای دیجیتال. امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۳(۹): ۱۳۴-۱۴۱.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijss.2025.497131.1315>

۱. بیان مسئله

دنیای معاصر شاهد نفوذ تعیین‌کننده فناوری‌های دیجیتال^۱، به‌ویژه هوش مصنوعی و داده‌های کلان، در زندگی و ساختارهای اجتماعی است. این تحول در کنار فرصت‌ها، چالش‌های اخلاقی پیچیده‌ای پدید آورده است. هوش مصنوعی حوزه‌هایی چون پزشکی و ارتباطات را متحول کرده، اما پیامدهای اخلاقی آن به دغدغه‌ای جدی تبدیل شده است. نمونه‌هایی چون نقض حریم خصوصی، سوءاستفاده از داده‌های شخصی و تصمیمات خودکار تبعیض‌آمیز الگوریتمی از جمله این چالش‌ها هستند (اونیل^۲، ۲۰۱۶، ص ۱۲). تأثیرات عمیق روانی و اجتماعی این فناوری‌ها بر روابط انسانی و هویت فردی نیز انکارناپذیر است (تورکل^۳، ۲۰۱۷، ص ۴۵).

در چنین بستری، بازخوانی سرمشق‌های اخلاقی ریشه‌دار، ضرورتی مضاعف می‌یابد. امام رضا علیه‌السلام به‌عنوان شخصیتی برجسته در تاریخ اسلام، نه تنها در عرصه‌های دینی که در حوزه‌های علمی و اخلاقی نیز تأثیری ژرف و ماندگار داشته‌اند. با توجه به شتاب تحولات در دوران دیجیتال، بررسی آموزه‌های ایشان در مواجهه با چالش‌های اخلاقی نوظهور، ضروری است. ایشان ضمن تأکید بر اهمیت علم (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۸۸)، پاسداری از ارزش‌های انسانی و اخلاقی را در کلیه تعاملات علمی و اجتماعی پی می‌گرفتند (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۷۶). با محوریت اصولی چون کرامت انسانی در منظومه فکری ایشان، این پرسش مطرح است که چگونه می‌توان این اصول را در چارچوبی نظام‌مند برای مواجهه با چالش‌های اخلاقی فناوری‌های نوین به کار بست؟

هدف این مقاله، بررسی دکترین امام رضا علیه‌السلام و ظرفیت‌سنجی آن برای مواجهه با چالش‌های اخلاقی مرتبط با هوش مصنوعی و دیگر پیشرفت‌های فناورانه است. پیوند نظام‌مند آموزه‌های ایشان با چالش‌های مدرن و تحلیل مسائل نوینی مانند حریم خصوصی دیجیتال و اخلاق هوش مصنوعی، از وجوه نوآورانه این پژوهش محسوب می‌شود. ارائه راهکارهای عملی برای پیاده‌سازی این دکترین در عرصه‌های علمی و فناورانه، رویکرد متمایزکننده اثر حاضر خواهد بود.

۲. پیشینه پژوهش

عددی از مطالعات، با روش کیفی و تحلیل محتوا، به شناسایی و فهرست کردن چالش‌های

1. Digital
2. O'Neil
3. Turkle

اخلاقی ناشی از فناوری پرداخته‌اند. برای نمونه، مرادی (۱۴۰۳) در پژوهشی با عنوان «چالش‌های رسانه‌های دیجیتال در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان»، مهم‌ترین آسیب‌ها را هنجارشکنی، تزلزل جایگاه تربیتی والدین، سست شدن فضایل اخلاقی و نقض حریم خصوصی برشمرده و راهکارهایی نظیر نظارت بر استفاده، مدیریت زمان و تقویت سواد رسانه‌ای را پیشنهاد داده است. به طور مشابه، فرزین و سمعی (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «چالش‌های اخلاقی و حقوقی استفاده از هوش مصنوعی در کسب و کارهای دیجیتال»، به مسائلی مانند تبعیض الگوریتمی، مسئولیت‌پذیری و شفافیت اشاره کرده‌اند. نقطه قوت این دسته پژوهش‌ها، عرصه‌نگاری دقیق میدان مسئله است، اما عمدتاً در مرحله توصیف مشکل متوقف مانده و از ارائه یک چارچوب نظری منسجم و ریشه‌دار برای مواجهه ساختاری با این چالش‌ها غافل‌اند.

پژوهش‌هایی نیز تلاش کرده‌اند تا با الهام از منابع دینی، راهکارهایی برای مواجهه با فضای مجازی ارائه دهند. به عنوان مثال، نوروزی، کاظمی و شاه مرادی (۱۳۹۶) در مقاله «راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی»، بر لزوم بهره‌گیری از این منابع برای تربیت نسل آگاه تأکید کرده‌اند. همچنین، موسوی خادمی (۱۴۰۴) در مقاله «تربیت نسل آگاه در مواجهه با چالش‌های رسانه‌ای و فضای مجازی»، بر نقش آموزش و پرورش در این زمینه تمرکز نموده است. ارزش این تحقیقات در توجه به ظرفیت متون دینی است، اما معمولاً به ذکر کلیات و توصیه‌های تربیتی بسنده کرده و از تحلیل نظام‌مند یک «دکترین» خاص برای پاسخگویی به پیچیدگی‌های فناوریانه امروز (مانند هوش مصنوعی، کلان‌داده‌ها و الگوریتم‌ها) بازمانده‌اند.

برخی مطالعات نیز چالش‌های اخلاقی را در یک حوزه فناوریانه خاص بررسی کرده‌اند. برای مثال، پوراجباری و سلامی (۱۴۰۴) در مقاله «مروری بر چالش‌های اخلاقی استفاده از هوش مصنوعی در خدمات کتابخانه‌ای»، مسائل مربوط به حریم خصوصی، سوگیری و مسئولیت را در یک عرصه مشخص تحلیل نموده‌اند. این پژوهش‌ها اگرچه عیان‌کننده بُعد عینی مسئله در حوزه‌های عمل هستند، اما عمدتاً فاقد پشتوانه نظری عمیق و فرا حوزه‌ای برای هدایت اخلاقی توسعه فناوری می‌باشند. در لایه‌ای عمیق‌تر، برخی پژوهش‌ها به واکاوی مفهومی و تعریف ماهوی «اخلاق علم و فناوری» پرداخته‌اند. نمونه شاخص در این حوزه، مقاله «چیستی اخلاق علم و فناوری» اثر چاپرک و همکاران (۱۳۹۸) است. این پژوهش با اشاره به مشکلاتی مانند عدم رعایت استانداردها در فناوری و تقلب علمی، بر ضرورت فهم دقیق این حوزه تأکید می‌ورزد. یافته کلیدی و چالش‌برانگیز این مقاله نقد رویکردهای صرفاً تجویزی

و تأکید بر ماهیت تجربی-توصیفی اخلاق علم‌وفناوری است. از منظر نویسندگان، حل مسائل اخلاقی این عرصه بیش از آن که نیازمند صدور دستورات کلی باشد، مستلزم تحلیل واقعیت‌ها، فرایندها و پیامدهای عینی توسعه علمی - فناورانه است. این دیدگاه، زمینه نظری ضروری برای نقدهایی را فراهم می‌آورد که به ناکارآمدی برخی چارچوب‌های اخلاقی موجود در مواجهه با پیچیدگی‌های دنیای دیجیتال اشاره دارند.

باوجود ارزشمندی پژوهش‌های پیش‌گفته، خلأ آشکاری در ادبیات موضوع قابل مشاهده است: فقدان پژوهشی که اولاً یک منظومه فکری اسلامی منسجم (دکترین) را آن هم نه به صورت کلی، بلکه با تمرکز بر اندیشه یک امام معصوم که خود در مواجهه با چالش‌های علمی و فرهنگی عصر خویش پیشرو بود به‌عنوان چارچوب نظری پایه قرار دهد. ثانیاً، این چارچوب را با نگاهی به حیطه تربیت فردی، اما به طور مشخص و نظام‌مند برای تحلیل و ارائه راهکار در قبال پیچیده‌ترین چالش‌های اخلاقی علم‌وفناوری در عصر دیجیتال (از هوش مصنوعی و داده‌کاوی تا تأثیرات اجتماعی شبکه‌ها) به کار بندد.

باوجود ارزش مطالعات پیشین، خلأ آشکاری وجود دارد: فقدان پژوهشی که یک منظومه فکری اسلامی منسجم (دکترین) را -با تمرکز بر اندیشه یک امام معصوم- به‌عنوان چارچوب نظری پایه قرار دهد و آن را به طور نظام‌مند برای تحلیل و ارائه راهکار در قبال پیچیده‌ترین چالش‌های اخلاقی عصر دیجیتال به کار بندد. مقاله حاضر با عنوان «دکترین امام رضا علیه‌السلام در چالش‌های اخلاقی علم‌وفناوری در دنیای دیجیتال»، در صدد پر کردن این خلأ است. نوآوری اصلی این پژوهش، استخراج اصول کلیدی دکترین رضوی و ارائه آن به‌عنوان معیاری راهبردی برای نقد و جهت‌دهی اخلاقی به توسعه فناوری‌های دیجیتال است.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

این پژوهش باهدف استخراج و تبیین ظرفیت‌های دکترین اخلاقی علمی امام رضا علیه‌السلام برای تحلیل چالش‌های اخلاقی فناوری در عصر دیجیتال و ارائه الگویی پارادایمیک ریشه‌دار در سنت اسلامی انجام شده است.

چارچوب نظری پژوهش، منظومه منسجم «دکترین اخلاقی علمی امام رضا علیه‌السلام» است که از متون اصیل اسلامی و سیره عملی ایشان استنباط می‌شود. این چارچوب ارزش بنیان بر شش اصل استوار است:

کرامت انسانی به‌مثابه مبنا و غایت نهایی؛

عدالت به‌عنوان معیار کلان اجتماعی و توزیعی؛

مسئولیت‌پذیری دانشمند و فناور در قبال دانش و پیامدهای آن؛
 عقلانیت در ایمان روش معتبر خردورزی؛
 پیوند علم و عمل صالح به‌عنوان شاخص اثرگذاری مثبت؛
 پویایی و نوآوری مشروط در دانش، در مسیری همسو با اصول اخلاقی.
 این اصول پلی برای تحلیل چالش‌های معاصرمانند نقض حریم خصوصی یا سوگیری الگوریتم‌ها فراهم می‌آورند؛ مسائلی که در این چارچوب ذیل مفاهیمی چون «نقض کرامت» یا «عدالت‌ستیزی» قابل فهم و نقد می‌شوند.
 روش پژوهش، کیفی با رویکرد توصیفی - تحلیلی و تطبیقی است. داده‌ها از سه دسته منابع گردآوری شده‌اند: منابع اولیه متون حدیثی و تاریخی مرتبط با امام رضا علیه‌السلام، منابع ثانویه پژوهش‌های معاصر در اندیشه رضوی، فلسفه علم اسلامی و اخلاق فناوری و منابع تطبیقی ادبیات آکادمیک روز در اخلاق کاربردی دیجیتال.
 تحلیل داده‌ها در سه گام انجام شده است: **فخست**، تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار متون دینی برای استخراج و طبقه‌بندی اصول دکترین. **سپس**، تحلیل عقلی - استنتاجی چالش‌های دنیای دیجیتال (مانند اقتصاد توجه یا هوش مصنوعی) در پرتو اصول استخراج‌شده و **سوانجام**، تحلیل تطبیقی برای نشان‌دادن دلالت‌های عملی این اصول در مواجهه با مسائل نوین، مانند ترجمه اصل «حفظ کرامت» به الزامات تنظیم‌گری اخلاقی در قبال حریم خصوصی دیجیتال. برای افزایش اعتبار، از مثلث‌سازی منابع و استناد به شواهد متعدد حدیثی و سیره‌ای استفاده شده است. این روش‌شناسی ترکیبی، امکان احیای ظرفیت راهگشای این سنت فکری را برای پیچیده‌ترین عرصه‌های اخلاقی معاصر فراهم می‌سازد.

۴. مفهوم‌شناسی

۴-۱. دکترین

واژه «دکترین»^۱ ریشه لاتین دارد و به معنای آموزه و مکتب فکری است (آراسته‌خو، ۱۳۷۰، ص ۵۵۲) و در یونانی نیز به معنای آموختن به کاررفته است (لالاند، ۱۳۷۷، ص ۳۰۱). در اصطلاح، به مجموعه‌ای منسجم از اصول و عقاید اطلاق می‌شود که به یک مکتب یا سنت فکری خاص منتسب بوده و با عمل همراه است (طلوعی، ۱۳۷۲، ص ۴۵۸؛ صلیبا، ۱۳۷۰، ص ۱۰). دکترین فقط توصیف‌گر نیست، بلکه جهت‌دهنده و عمل‌محور است (همان). این مفهوم در حوزه‌هایی چون سیاست و جامعه‌شناسی بر تلفیق نظر و عمل تأکید دارد (صلیبا، ۱۳۷۰، ص ۱۰؛ بوتول، ۱۳۴۷، ص ۹۹-۱۰۰). اثرگذاری یک دکترین وابسته به انسجام

درونی، انطباق با نیازهای اجتماعی و قابلیت ارائه چارچوبی برای اقدام است (دوورژه، ۱۳۷۸، ص ۱۰۹-۱۰۸).

در این مقاله، «دکترین امام رضا علیه‌السلام» منظومه‌ای منسجم و عمل‌نگر از آموزه‌های ایشان تعریف می‌شود که از منابع اصیل اسلامی استخراج شده و الگویی اخلاقی - علمی برای مواجهه با چالش‌های فناورانه عصر دیجیتال ارائه می‌دهد. این چارچوب نظام‌مند، هم به کشف مسائل اخلاقی در حوزه فناوری می‌پردازد و هم راهکارهای عملی مبتنی بر کرامت انسانی، عدالت و مسئولیت‌پذیری ارائه می‌دهد. به کارگیری این اصطلاح، علاوه بر نشان‌دادن ساختارمندی اندیشه رضوی، امکان گفت‌وگوی میان‌رشته‌ای با گفتمان‌های جهانی اخلاق فناوری را فراهم می‌سازد.

۲-۴. دیجیتال

واژه «دیجیتال» ریشه لاتین دارد و به معنای انگشت و رقم است (لانگمن^۱، ۲۰۰۳، ص ۱۱۵). برخی نیز آن را برگرفته از واژه کردی/فارسی «دِپِل» به معنای انگشت دانسته‌اند (توکلی، ۱۳۷۵، ص ۷). در تعریف فنی، دیجیتال به سیستمی اشاره دارد که اطلاعات را به صورت گسسته و معمولاً در قالب ارقام دودویی پردازش می‌کند. یکی از عرصه‌های محوری در دنیای دیجیتال، «بازاریابی دیجیتال» است که به استفاده از پلتفرم‌های دیجیتال برای طراحی استراتژی‌های تعاملی و شخصی‌سازی شده اطلاق می‌شود (چافی^۲ و اسمیت^۳، ۲۰۲۲). ادغام هوش مصنوعی در این حوزه با امکاناتی چون تحلیل کلان‌داده‌ها و خودکارسازی فرایندها تحولی اساسی ایجاد کرده است (گائو^۴ و لیو^۵، ۲۰۲۳؛ دوتا^۶، ۲۰۲۴). با این حال، پژوهش‌های موجود کمتر به پیامدهای اخلاقی و اجتماعی آن مانند نقض حریم خصوصی یا تشدید نابرابری پرداخته‌اند (سلسین^۷ و همکاران، ۲۰۲۴). این خلأ پژوهشی در حالی است که سرعت نفوذ هوش مصنوعی، بررسی اصولی مانند عدالت و کرامت انسانی می‌تواند چارچوبی ارزش‌بنیان برای نقد و هدایت اخلاقی کاربرد فناوری در عرصه‌های دیجیتال ارائه دهد.

1. Longman
2. Chaffey
3. Smith
4. Gao
5. Liu
6. Dutta
7. Celestin

۵. اصول بنیادین دکتربین امام رضا علیه السلام در حوزه علم و دانش

دکتربین امام رضا علیه السلام در قلمرو علم و دانش بر پایه اصول کلیدی متعددی استوار شده است. این اصول چارچوبی منسجم برای فهم نگرش ایشان به معرفت ارائه می دهند.

اصل اول: اهمیت جست و جوی علم

امام رضا علیه السلام بر ضرورت طلب علم تأکید فراوان داشتند. ایشان فرمودند: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ؛ طلب دانش بر هر مسلمانی واجب است» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۸۸). این سخن نشان دهنده جایگاه والا و حیاتی کسب دانش از منظر ایشان است و دلالت بر همگانی و فراگیر بودن این تکلیف دارد. امام رضا علیه السلام در بیانی دیگر کارکردهای گسترده علم را اینگونه برمی شمارند: «لِالْمُؤْنَسِ فِي الْوَحْشَةِ، وَ الصَّاحِبِ فِي الْعُرْبَةِ وَ الْوَحْدَةِ، وَ الْمُحَدِّثِ فِي الْخُلُوهِ، وَ الدَّلِيلِ فِي السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ، وَ السَّلَاحِ عَلَى الْأَعْدَاءِ، وَ الزَّيْنِ عِنْدَ الْأَخْلَاءِ؛ دانش، همنشینی است در تنهایی، همدمی است در غربت و انزوا، هم صحبتی است در خلوت، راهنمایی است در روزگار آسایش و سختی، سلاحی است بر ضد دشمنان و زینتی است در میان دوستان» (همان). این بیان گویای آن است که علم تنها یک امر فردی نیست؛ و نقشی محوری در پیشرفت جامعه ایفا می کند. علم در شرایط دشوار، پشتیبان و در عرصه اجتماعی، محرک ترقی است. این نگاه جامع، برای پژوهشگران عصر دیجیتال اهمیت زیادی دارد. آنان باید در کی عمیق از نقش علم در سرنوشت فرد و جامعه داشته باشند.

اصل دوم: همسویی علم و عمل

از دیدگاه امام رضا علیه السلام، علم و عمل پیوندی ناگسستنی دارند. ایشان می فرمایند: «الْعِلْمُ إِمَامُ الْعَمَلِ وَالْعَمَلُ تَابِعُهُ يُلْهِمُ بِهِ السُّعْدَاءَ وَ يُحْرِمُهُ الْأَشْقِيَاءَ؛ دانش پیشوای عمل و عمل پیرو آن است. به خوشبختان دانش الهام می شود و بدبختان از آن محرومند» (همان). در این نگاه، علم راهنمای عمل و معیار سنجش آن است. در نقطه مقابل، عمل بدون علم، علاوه بر آن که سودمند نیست، گمراه کننده نیز است. چنان که امام رضا علیه السلام هشدار می دهند: «الْعَامِلُ عَلَى غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَى سَرَابٍ بَقِيَعَةٍ، لَا تَزِيدُهُ سُرْعَةَ سَيْرِهِ إِلَّا بَعْدًا؛ کسی که بدون آگاهی و بصیرت عمل کند، مانند کسی است که بیراهه حرکت می کند، هرچه سریع تر برود، از راه اصلی دورتر می شود» (مفید، ۱۳۶۴، ص ۴۲). این روایات بر یک اصل مهم تأکید دارند. ارزش واقعی علم زمانی آشکار می شود که به عمل نیکو تبدیل گردد. دانشی که به اقدام مؤثر برای بهبود زندگی انسان ها منتهی نشود، ناقص است. برای مثال، پزشکی که دانش خود را در جهت درمان بیماران به کار نگیرد، مسئولیت خویش را انجام نداده است؛ بنابراین، از منظر دکتربین رضوی، تحصیل علم باید همواره با عزمی برای عمل صالح و خدمت به جامعه همراه باشد.

اصل سوم: مسئولیت اخلاقی دانشمندان

امام رضا علیه‌السلام مسئولیت اجتماعی دانشمند را امری جدی می‌دانند. ایشان در این باره می‌فرمایند: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرَنَا قُلْتُ كَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ قَالَ يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَ يَعْلَمُهَا النَّاسُ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عُلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا الْحَدِيثَ؛ رحمت خدا بر آن بنده‌ای که قضیه ما را زنده گرداند تعالیم ما را فرامی‌گیرد و آنها را به مردم می‌آموزد؛ زیرا مردم اگر زیبایی‌های سخن ما را بدانند، بی‌گمان از ما پیروی می‌کنند» (ابن بابویه، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۱۸). این روایت به وضوح نشان می‌دهد که علم در نگاه امام رضا علیه‌السلام یک امتیاز شخصی نیست، بلکه بار مسئولیتی سنگین در قبال جامعه نیز به همراه دارد. وظیفه اصلی دانشمند، تنها کسب معرفت نیست، بلکه بهره‌برداری از این دانش برای خدمت به دیگران و آموزش آن به مردم است. این انتقال علم، کلیدی برای حل مسائل اجتماعی و ایجاد تغییرات مثبت به شمار می‌رود. برای نمونه، یک متخصص امنیت سایبری موظف است دانش خود را در راستای افزایش آگاهی عمومی و حفظ حریم اطلاعاتی جامعه به کار گیرد. در این الگو، علم به ابزاری برای تحول اجتماعی اخلاق‌مدار تبدیل می‌شود.

اصل چهارم: پیوند میان علم و ایمان

در منظومه فکری امام رضا علیه‌السلام، علم و ایمان دو بال پرواز به سوی کمال انسانی هستند. ایشان می‌فرمایند: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ فَاطْلُبُوا الْعِلْمَ فِي مَطَانِهَا وَ اقْتَسِبُوهُ مِنْ أَهْلِهَا فَإِنَّ تَعْلَمَهُ اللَّهُ حَسَنَةٌ وَ طَلَبَهُ عِبَادَةٌ وَ الْمَذَاكِرَةُ فِيهِ تَسْبِيحٌ وَ الْعَمَلُ بِهِ جِهَادٌ وَ تَعْلِيمُهُ مَنْ لَا يَعْلَمُهُ صَدَقَةٌ وَ بَذْلُهُ لِأَهْلِهِ قُرْبَةٌ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى؛ طلب دانش بر هر مسلمانی واجب است. پس دانش را در جایگاه‌های اصلی آن بجوید و از اهلش فراگیرید؛ زیرا آموختن آن برای خدا نیکی است، طلب آن عبادت است، مباحثه درباره آن تسبیح است، عمل به آن جهاد است، آموزش آن به نادان صدقه است و بخشش آن به اهلش، مایه نزدیکی به خدای متعال است» (عطاردی قوچانی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۷). این بیان حاکی از آن است که علم حقیقی نمی‌تواند از جریان رشد معنوی و تقرب به خدا جدا باشد، بلکه ابزاری در این مسیر است. ایشان در جای دیگر با برشمردن هفت برتری علم بر مال، این تمایز را آشکارتر می‌سازند. «الْعِلْمُ أَفْضَلُ مِنَ الْمَالِ سَبْعَةً: الْأَوَّلُ: أَنَّهُ مِيرَاثُ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْمَالُ مِيرَاثُ الْفِرَاعِنَةِ، الثَّانِي: الْعِلْمُ لَا يَنْقُصُ بِالنَّفَقَةِ وَ الْمَالُ يَنْقُصُ بِهَا، الثَّلَاثُ: يَحْتَاجُ الْمَالُ إِلَى الْحَافِظِ وَ الْعِلْمُ يَحْفَظُ صَاحِبَهُ، الرَّابِعُ: الْعِلْمُ يَدْخُلُ فِي الْكِفَنِ وَ يَبْقَى الْمَالُ، الْخَامِسُ: الْمَالُ يَحْصُلُ لِلْمُؤْمِنِ وَ الْكَافِرِ وَ الْعِلْمُ لَا يَحْصُلُ إِلَّا لِلْمُؤْمِنِ، السَّادِسُ: جَمِيعُ النَّاسِ يَحْتَاجُونَ إِلَى الْعَالِمِ فِي أَمْرِ دِينِهِمْ وَ لَا يَحْتَاجُونَ إِلَى صَاحِبِ الْمَالِ، السَّابِعُ: الْعِلْمُ يُقَوِّي الرَّجُلَ عَلَى الْمُرُورِ عَلَى الصَّرَاطِ وَ الْمَالُ يَمْنَعُهُ؛ به هفت دلیل، دانش برتر از دارایی است: اول: دانش میراث پیامبران است و دارایی میراث فرعونان.

دوم: دانش با انفاق کم نمی‌شود، اما دارایی با خرج کردن کم می‌شود. **سوم:** دارایی نیازمند نگهداری است، اما دانش دارنده خود را نگهدارنده است. **چهارم:** دانش در کفن هم با صاحب خود می‌آید، اما دارایی به جامی ماند. **پنجم:** دارایی برای مؤمن و کافر فراهم می‌آید، اما دانش جز برای مؤمن حاصل نمی‌شود. **ششم:** همه مردم در کارهای دینی خود به دانشمند نیاز دارند، اما به شخص دارا نیازی ندارند. **هفتم:** دانش، آدمی را در گذر از صراط نیرو می‌بخشد، اما دارایی مانع گذشتن او می‌شود (مجلسی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۸۵). این نگرش، علم را از سطح یک ابزار مادی صرف فراتر برده و به آن هویتی قدسی و جاودانه می‌بخشد.

اصل پنجم: سؤال و پژوهش، کلید گنجینه‌های علم

امام رضا علیه‌السلام در روش پرسشگری و تحقیق برای فرایند علم‌آموزی، جایگاه محوری قائل بودند. ایشان با تعبیر «الْعِلْمُ خَزَائِنٌ وَ مَفَاتِيحُهُ السُّؤَالُ؛ سؤال، کلید علم است» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۸)، کنجکاو علمی و طرح پرسش را کلید دستیابی به گنجینه‌های معرفت معرفی می‌کنند. این تأکید نشان می‌دهد که پیشرفت علمی در گرو روحیه پژوهشی و جستجو برای یافتن پاسخ‌های عمیق و شفاف است. در دنیای پیچیده فناوری‌های دیجیتال، این اصل یادآوری می‌کند که توسعه پایدار مستلزم پرسشگری مستمر درباره ابعاد مختلف فناوری، پیامدهای آن و راه‌های بهبود است. چنین نگرشی می‌تواند به اکتشافات نو و پیشرفت‌های علمی مسئولانه در عرصه‌هایی مانند هوش مصنوعی بینجامد.

اصل ششم: پذیرش تغییر، نوآوری و جهان‌شمولی علم

دکترین امام رضا علیه‌السلام نگاهی پویا و غیرانحصاری به علم دارد و آن را ابزاری برای بهبود زندگی بشر می‌داند. این دیدگاه، پذیرش نوآوری‌های علمی را ضروری می‌شمارد، اما شرط بهره‌برداری از آن را رعایت اخلاق و مسئولیت‌پذیری می‌داند. امام رضا علیه‌السلام با تأکید بر تحول‌پذیری و به‌روزشدگی علم، سیری ناپذیری از دانش را تشویق می‌کردند. چنان که می‌فرمایند: «أَرْبَعَةٌ لَا يَشْبَعْنَ مِنْ أَرْبَعَةِ الْأَرْضِ مِنَ الْمَطَرِ وَالْأَعْيُنِ مِنَ النَّظَرِ وَالْأَنْثَى مِنَ الذَّكَرِ وَالْعَالَمُ مِنَ الْعِلْمِ؛ چهار چیز از چهار چیز سیر نمی‌شوند: زمین از باران، زن از مرد، چشم از نگرستن و عالم از علم» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ص ۲۲۲). این بیان، علم را محرکی همیشگی برای حرکت رو به جلو و عاملی برای روشنگری و پیشرفت جامعه می‌داند.

روایات دیگر نیز حاکی از توصیه ایشان به جستجوی مستمر حقیقت و استقبال از تغییرات علمی است. به‌عنوان نمونه، امام رضا علیه‌السلام خطاب به دانشمندان فرمودند: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ؛ فراگیری دانش بر هر مسلمانی واجب است» (عطاردی قوچانی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۷). می‌توان اشاره کرد که نگرش ایجابی و عمل‌گرا، وظیفه پژوهشگران

عصر دیجیتال را مشخص می‌کند. آنان باید همواره خود را با تحولات علمی و فناورانه همگام کنند. سپس این تغییرات را در جهت منافع و مصالح بشری به کار گیرند. این همان پیوند ضروری بین نوآوری و مسئولیت‌پذیری اخلاقی است.

اصل هفتم: تأکید بر ارتباط عقلانیت و علم آموزی

در دکترین امام رضا علیه‌السلام، عقلانیت جایگاهی محوری دارد. ایشان عقل را رفیق و یاور انسان، و جهل را دشمن او معرفی می‌کنند (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۵، ص ۲۰۵). از دیدگاه ایشان، کمال عقلانی یک مسلمان منوط به دارا بودن خصلت‌هایی است که یکی از آنها، خستگی‌ناپذیری در طلب علم در تمام طول عمر است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۹۴، ص ۴۶۷). این تأکید بر پیوند عقل و علم‌اندوزی، برای دنیای مدرن حاوی پیامی مهم است. در عصری که فناوری با سرعتی بی‌سابقه پیش می‌رود، مواجهه صحیح با چالش‌های پیچیده آن - از ابعاد اخلاقی هوش مصنوعی تا تنظیم‌گری فضای مجازی - نیازمند تفکر انتقادی، تحلیل عقلانی و خردورزی است. عقلانیتی که در پرتو علم حقیقی تقویت می‌شود، می‌تواند مانع تسلیم در برابر پیامدهای غیرقابل‌پیش‌بینی یا نامطلوب فناوری شود.

اصل هشتم: توجه به اخلاق در علم

امام رضا علیه‌السلام همواره بر پیوند ناگسستنی علم و اخلاق پای فشرده‌اند. ایشان می‌فرمایند: «بِهِ تُوَصَّلُ الْأَرْحَامَ وَ يَعْرِفُ الْحَلَالَ مِنَ الْحَرَامِ وَ الذِّكْرُ فِيهِ يَعْدِلُ بِالصِّيَامِ وَ مدارسته بِالْقِيَامِ؛ صله‌ی رحم با علم صورت می‌گیرد و حلال و حرام به وسیله علم مشخص شناخته می‌شوند و مذاکره علم و گفتگو در مباحث علمی، مانند آن است که صاحب علم، روزه داشته یا در عبادت پروردگار شب‌زنده‌داری کند» (طوسی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۴۸۷). این نگرش، علم را در بستری اخلاقی و معنوی قرار داده و مسئولیت‌دانشمند را نسبت به پیامدهای دانش خود پررنگ می‌کند. این تأکید، به‌ویژه در مواجهه با فناوری‌هایی مانند هوش مصنوعی، راهنمای عمل است. دکترین امام رضا علیه‌السلام الگویی ارائه می‌دهد که پیشرفت علمی را همواره با مسئولیت‌پذیری و التزام اخلاقی همراه می‌سازد و چارچوبی معتبر برای هدایت فعالیت‌های علمی در دنیای مدرن و پاسخ به چالش‌های اخلاقی آن فراهم می‌آورد.

۶. پیوند علم و دین در اندیشه رضوی

دکترین امام رضا علیه‌السلام بر هم‌نوایی و تعامل سازنده علم و دین استوار است. از منظر ایشان، این دو، جلوه‌های به‌هم‌پیوسته یک حقیقت واحدند که هدف مشترکشان تکمیل یکدیگر و هدایت انسان به کمال است (طوسی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۴۸۷). در این نگرش، علم ابزاری برای تعمیق شناخت معارف دینی و درک شگفتی‌های آفرینش است، و دین با ارائه

چارچوبی ارزشی، مسیر کسب و کار بست دانش را روشن و حدود اخلاقی آن را تعریف می‌کند. امام رضا علیه‌السلام بر این باور بودند که هر علم نابی به شناخت بیشتر پروردگار و حقیقت هستی منتهی می‌شود (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۵۴).

تصدیق عینی این دیدگاه در مناظرات تاریخی ایشان با دانشمندان ادیان دیگر (مانند جاثلیق و رأس‌الجالوت) مشاهده می‌شود. امام در این گفتگوها، با محور قرار دادن موضوعات بنیادین اعتقادی و بهره‌گیری از ادله عقلی و کلامی، نشان دادند که آموزه‌های اسلامی نه تنها با خرد سازگار هستند، بلکه پژوهش علمی را امری ضروری و مکمل می‌دانند (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۷۵-۱۵۴ و ۱۴۱۶، ص ۴۴۱-۴۱۷). این مناظرات گواهی زنده بر اعتقاد راسخ امام به تعامل مثبت علم و دین است. ایشان تأکید داشتند که ایمان استوار و عمل دینی دقیق، ریشه در دانش و آگاهی دارد و ایمان بدون پشتوانه شناخت حقیقی به بیراهه می‌رود (همو، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۹۹). از این دیدگاه، دانش زیربنای ضروری ایمان ناب و نقش بنیادینی در شکل‌گیری فهم عمیق از دین و اجرای صحیح احکام آن دارد.

تطبيق اصول رضوی با چالش‌های دیجیتال			
ردیف	اصل دکترین	چالش دیجیتال	راهبرد رضوی
۱	کرامت انسانی	نقض حریم خصوصی، داده‌کاو غیراخلاقی	حفظ حریم شخصی در طراحی فناوری
۲	عدالت	تبعیض الگوریتمی، شکاف دیجیتالی	شفافیت در الگوریتم‌ها، عدالت در دسترسی
۳	مسئولیت‌پذیری	پاسخگویی در قبال تصمیمات هوش مصنوعی	تعیین مرجع مسئول، شفافیت عملکرد
۴	پیوند علم-عمل	توسعه فناوری‌های صرفاً سودمحور	جهت‌دهی پژوهش به حل مسائل اجتماعی
۵	عقلانیت در ایمان	فناوری‌های بی‌هدف یا مخرب ارزشی	ارزیابی اخلاقی پیش از توسعه
۶	پویایی دانش	وابستگی به الگوریتم‌های بسته	تشویق به نوآوری اخلاق‌محور و انتقادپذیر

جدول ۱: تطبيق اصول رضوی با چالش‌های دیجیتال

۷. چالش‌های اخلاقی فناوری در عصر دیجیتال: تحلیل و تطبیق

گسترش فناوری‌های نوین، چالش‌های اخلاقی بی‌سابقه‌ای چون نقض حریم خصوصی، ناامنی داده‌ها و اختلال در روابط انسانی ایجاد کرده است (خوی‌رونسا، ۲۰۲۳، ص ۵۰). دکترین امام رضا علیه‌السلام به عنوان چارچوبی ارزش‌بنیان و عقل‌محور می‌تواند در تحلیل و مواجهه با این چالش‌ها نقش راهبردی ایفا کند. شتاب فناوری علاوه بر دستاوردها، بحران‌های اخلاقی عمیقی نیز پدید آورده است. سوءاستفاده‌هایی چون نقض سیستماتیک حریم خصوصی و دستکاری داده‌ها پیامدهای جبران‌ناپذیری برای ساختار اجتماعی دارد. بر این اساس، استقرار چارچوب‌های اخلاقی محکم برای کاربست فناوری، به ویژه در حوزه‌های حساسی مانند هوش مصنوعی، ضرورتی انکارناپذیر است (آسارو، ۲۰۱۹، ص ۱۰۲).

توسعه فناوری بدون ملاحظات اخلاقی دقیق می‌تواند به تشدید سوءاستفاده‌ها بینجامد. در این بستر، آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام به عنوان مرجعی اخلاقی، بر لزوم رعایت اصول اخلاقی در تمام عرصه‌ها از جمله علم و فناوری تأکید می‌ورزد. پایه باور ایشان این است که هر دانش و فناوری باید در خدمت انسانیت و تحقق ارزش‌های انسانی والا قرار گیرد.

۷-۱. حریم خصوصی و امنیت اطلاعات

حفظ حریم خصوصی و امنیت اطلاعات از برجسته‌ترین و پیچیده‌ترین چالش‌های اخلاقی زیست‌بوم دیجیتال است. گسترش فناوری‌های نوین و مکانیزم‌های جمع‌آوری انبوه داده‌ها، حقوق بنیادین افراد نسبت به اطلاعات شخصی را به طور مستمر تحت تأثیر قرار داده است. مطالعات تأکید دارند که شرکت‌ها و سازمان‌های فعال در عرصه دیجیتال، در قبال فرایندهای جمع‌آوری، ذخیره‌سازی و بهره‌برداری از داده‌های کاربران مسئولیتی اخلاقی و حقوقی دارند که مستلزم پاسخگویی و شفافیت است (شرمهورن، ۱۹۹۶، ص ۲۸). نقض حریم خصوصی پیامدهایی فراتر از صدمات فردی دارد و می‌تواند به شکاف اعتماد عمومی نسبت به فناوری و تضعیف پذیرش اجتماعی نوآوری‌ها بینجامد (سازمان ملل متحد، ۲۰۱۸). نمونه‌های عینی این مسئله در موارد متعدد افشای اطلاعات کاربران در شبکه‌های اجتماعی مشاهده شده که مجادلات گسترده‌ای درباره حدود مسئولیت شرکت‌های فناوری برانگیخته است (کاستلز، ۲۰۰۰، ص ۵۴). در نتیجه، تدوین و استقرار چارچوب‌های اخلاقی و قانونی مستحکم برای صیانت از حریم خصوصی و امنیت اطلاعات به ضرورتی اساسی تبدیل شده است.

۱-۱-۷. رویکرد امام رضا علیه السلام در حفظ حریم خصوصی

امام رضا علیه السلام در آموزه‌های خود بر احترام به حریم خصوصی و حرمت اطلاعات افراد تأکید ویژه داشتند. ایشان همواره تصریح می‌کردند که هر انسانی مستحق حفظ حرمت زندگی شخصی خویش است و هیچ‌کس مجاز به تعرض به این قلمرو نیست. این تأکید ریشه در نگاهی دارد که کرامت انسانی و حقوق ذاتی بشر را محترم می‌شمارد. نمونه صریح این رویکرد را می‌توان در روایتی از ایشان مشاهده کرد که می‌فرمایند: «اعذر أخاک علی ذنوبه و استر و غط علی عیوبه؛ برادرت را از گناهانش معذور دار و عیب‌هایش را بپوشان» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۷۶). این فرمان اخلاقی، در باطن حاوی حکمتی برای صیانت از حریم خصوصی است. پوشاندن عیوب و عدم تجاوز به قلمرو شخصی، سنگ‌بنیان اعتماد و امنیت در روابط اجتماعی است. از این منظر، رعایت حریم خصوصی پیش شرط تحقق امنیت اطلاعات و اعتماد در تعاملات دیجیتال است و می‌تواند معیاری بنیادین برای تنظیم‌گری اخلاقی در پردازش داده‌های شخصی باشد.

۲-۷. مسئولیت پذیری در هوش مصنوعی

مسئولیت‌پذیری به عنوان یک چالش اخلاقی محوری در عصر دیجیتال، با ظهور فناوری‌هایی مانند هوش مصنوعی ابعاد پیچیده‌تری یافته است، چرا که تصمیمات این سیستم‌ها تأثیری عمیق و گسترده بر افراد و جوامع دارند (بوستروم و یودکوفسکی، ۲۰۱۱، ص ۲). یکی از پرسش‌های بنیادین، تعیین مرجع مسئول در قبال اقدامات و پیامدهای این سیستم‌ها است. هنگامی که یک سامانه هوش مصنوعی تصمیمی نادرست می‌گیرد یا خسارتی وارد می‌آورد، این ابهام مطرح می‌شود که مسئولیت اخلاقی و حقوقی بر عهده کیست: طراح الگوریتم، کاربر، شرکت سازنده یا خود سامانه؟ این پرسش‌ها محرک شکل‌گیری نظریه‌های نوین در فلسفه اخلاق و حقوق برای توزیع مسئولیت در محیط‌های فناورانه پیچیده شده‌اند.

۱-۲-۷. دیدگاه امام رضا علیه السلام در اهمیت مسئولیت‌پذیری

امام رضا علیه السلام در مقام پیشوایی دینی و فکری، همواره بر محوریت مسئولیت‌پذیری تأکید داشته و در جهت نهادینه‌سازی این مفهوم در بستر اجتماعی تلاش می‌کردند. از دیدگاه ایشان، هر فرد می‌بایست نسبت به پیامدهای اعمال خویش آگاهی کامل داشته باشد و در ایفای وظایف و مسئولیت‌های محوله، نهایت جدیت را به خرج دهد. سیره عملی و گفتار ایشان، مشحون از تأکید بر این اصل است. به‌عنوان مثال، ایشان می‌فرمایند: «مَنْ

حَاسِبَ نَفْسَهُ رَيْحًا، وَ مَنْ غَفَلَ عَنْهَا خَسِرَ؛ هر که به حساب خویش برسد، سود برد و هر که از آن غافل شود، زیان می‌بیند» (عطاردی قوچانی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳۰۲). این گزاره، بنیاد مسئولیت‌پذیری را بر محاسبه‌گری و پرهیز از غفلت از خود و آثار عمل استوار می‌سازد. امام رضا علیه‌السلام برای مواجهه با چالش مسئولیت در عرصه فناوری، «آگاهی» را پیش شرط مسئولیت‌پذیری می‌داند. از دیدگاه ایشان، بهره‌گیری از فناوری باید با شناخت دامنه و پیامدهای آن همراه باشد. این تأکید، رویکردی مسئولانه و محتاطانه در استفاده و توسعه فناوری‌های نوین مانند هوش مصنوعی ایجاد می‌کند. تلفیق آگاهی و مسئولیت‌پذیری، راه‌حلی بنیادین برای چالش تعیین و توزیع مسئولیت در سیستم‌های پیچیده محسوب می‌شود. این نگاه در سطوح کلان مدیریتی نیز صادق است، چنان که ایشان در بیانی دیگر پیامدهای اجتماعی غفلت از مسئولیت را گوشزد می‌کنند: «إِذَا كَذَبَ الْوَلَاءُ حُبَسَ الْمَطْرُ، وَ إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتِ الدَّوْلَةُ، وَ إِذَا حُبِسَتِ الزُّكَاةُ مَاتَتِ الْمَوَاشِي؛ هرگاه زمامداران دروغ گویند، باران بازداشته می‌شود، هرگاه حاکم ستم کند، رعیت ناتوان گردد، و هرگاه زکات بازداشته شود، چهارپایان هلاک می‌گردند» (مفید، ۱۳۶۴، ص ۳۱۰). این بیان، مسئولیت‌پذیری را به مثابه عاملی کلیدی در تعادل و سلامت نظام اجتماعی معرفی می‌کند.

۳-۷. عدالت و دسترسی برابر به فناوری

دسترسی عادلانه و فراگیر به فناوری، به‌ویژه در حوزه‌های پیشرفته‌ای مانند هوش مصنوعی، به یکی از چالش‌های اخلاقی محوری در فضای دیجیتال تبدیل شده است. پیشرفت‌های شتابان هوش مصنوعی فرصت‌های بی‌سابقه‌ای فراهم آورده، اما در صورت مدیریت ناعادلانه، این پیشرفت‌ها می‌توانند به عاملی برای تعمیق شکاف‌های اجتماعی و اقتصادی تبدیل شوند. اگر دستیابی به مزایای هوش مصنوعی در انحصار گروه‌های خاصی باشد، این امر به تشدید نابرابری‌های موجود خواهد انجامید (زوباف، ۲۰۱۹، ص ۱۶). هوش مصنوعی پتانسیل ارائه راه‌حل‌های مؤثر برای معضلات اجتماعی را دارد، اما تحقق این پتانسیل منوط به توزیع عادلانه دسترسی و منافع آن است. محرومیت از دسترسی به فناوری‌های نوین می‌تواند به طرد مضاعف افراد از عرصه‌های حیاتی مانند آموزش، بهداشت و اشتغال منجر شود. بر این اساس، طراحی سیاست‌های هدفمند برای تضمین دسترسی برابر به فناوری به ضرورتی اجتناب‌ناپذیر تبدیل شده است (روسی، ۲۰۱۶، ص ۶).

چالش دسترسی برابر به فناوری، به‌ویژه در قلمرو هوش مصنوعی، پدیده‌ای پیچیده و چندبعدی است که بر شکل‌گیری آینده اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جوامع تأثیر

تعیین کننده‌ای دارد. عدم تحقق دسترسی عادلانه می‌تواند چرخه معیوب تشدید نابرابری‌ها را تقویت کند و شکاف دیجیتالی را به عمیق‌ترین شکاف اجتماعی تبدیل نماید.

۱-۳-۷. رویکرد امام رضا علیه‌السلام در خصوص چالش بی‌عدالتی

برای واکاوی چالش دسترسی برابر به فناوری از منظر امام رضا علیه‌السلام، می‌توان به اصول نظری و سیره عملی ایشان استناد کرد:

الف) مفهوم عدالت و برابری

امام رضا علیه‌السلام در بیانات خویش بر اصل عدالت و برابری ذاتی انسان‌ها تأکید فراوان دارند. ایشان در حدیثی مشهور فرموده‌اند: «النَّاسُ سَوَاءٌ كَأَسْنَانِ الْمُشْطِ؛ مردم همانند دندان‌های شانه یکسان‌اند» (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۲۶۱). این بیان قاطع، لزوم بر خورداری عادلانه همه اعضای جامعه از مواهب و منابع، از جمله فناوری و دانش را به‌عنوان یک حق بنیادین مطرح می‌سازد. این اصل می‌تواند مبنای نظری مستحکمی برای سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و فناورانه قرار گیرد تا تضمین شود که دسترسی به فناوری‌های نوین، ویژه قشر یا گروه خاصی نخواهد بود.

ب) سیره عملی در تعامل با دانش

سیره علمی امام رضا علیه‌السلام، گواه عملی اعتقاد ایشان به اشاعه دانش برای همگان است. ایشان نه تنها در مناظرات عمومی شرکت می‌کردند، که در گفتگوهای فردی به تبیین عمیق‌ترین مباحث اعتقادی برای جویندگان علم می‌پرداختند. نمونه‌ای از این تعلیم فردمحور، پاسخ ایشان به پرسش «ابن سنان» درباره علم پیشینی خداوند به ذات خویش است که نشان‌دهنده عمق و گستردگی دانش امام و اشتیاق ایشان برای انتقال آن است. ابن سنان گوید از امام رضا علیه‌السلام پرسیدم: «هَلْ كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَارِفًا بِنَفْسِهِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ قَالَ نَعَمْ قُلْتُ يَرَاهَا وَ يَسْمَعُهَا قَالَ مَا كَانَ مُحْتَاجًا إِلَيَّ ذَلِكَ لِأَنَّهُ لَمْ يَكُنْ يَسْأَلُهَا وَ لَا يَطْلُبُ مِنْهَا هُوَ نَفْسُهُ وَ نَفْسُهُ هُوَ قَدْرَتُهُ نَافِذَةٌ فَلَيْسَ يَحْتَاجُ أَنْ يُسَمِّيَ نَفْسَهُ وَ لَكِنَّهُ اخْتَارَ لِنَفْسِهِ أَسْمَاءَ لَبِغَيْرِهِ يَدْعُوهُ بِهَا لِأَنَّهُ إِذَا لَمْ يَدْعَ بِاسْمِهِ لَمْ يَعْرِفْ فَأَوَّلُ مَا اخْتَارَ لِنَفْسِهِ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ لِأَنَّهُ أَعْلَى الْأَشْيَاءِ كُلِّهَا فَمَعْنَاهُ اللَّهُ وَ اسْمُهُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ هُوَ أَوَّلُ أَسْمَائِهِ عَلَا عَلَى كُلِّ شَيْءٍ؛ آیا خدای عزوجل پیش از آنکه مخلوق را آفریند به ذات خود شناسایی داشت؟ فرمود: آری. عرض کردم: آن را می‌دید و می‌شنید؟ (خودش نام خود را می‌گفت و خودش می‌شنید؟) فرمود: نیازی به آن نداشت زیرا نه از آن پرسشی داشت و نه خواهشی، او خودش بود و خودش. او قدرتش نفوذ داشت پس نیازی نداشت که ذات خود را نام ببرد ولی برای خود نام‌هایی برگزید تا دیگران او را به آن نام‌ها بخوانند، زیرا اگر او به نام خود خوانده نمی‌شد، شناخته

نمی‌شد و نخستین اسمی که برای خود برگزید، علی عظیم بود، زیرا او برتر از همه چیز است، معنای او الله است (یعنی کلمه الله دال است و ذات خدا مدلول) و اسم او علی عظیم است که اول نام‌های اوست و برتر از همه چیز است» (همان، ج ۱، ص ۱۵۳).

نامه‌های متعدد امام رضا علیه‌السلام به عالمان و شیعیان، ابزاری برای گسترش دانش و پاسخ به شبهات بود. محتوای این نامه‌ها شامل بیان احکام، تفسیر آیات و تبیین مفاهیم دینی می‌شد (احمدی میانجی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۵۹-۲۳). این اقدامات نشان می‌دهد ایشان دانش را میراثی عمومی می‌دانستند که باید بدون تبعیض در دسترس همگان قرار گیرد. این نگاه، الگویی برای مدیریت دانش در عصر حاضر است که در آن دسترسی برابر به اطلاعات، شرط تحقق عدالت اجتماعی است.

ج) تأکید بر آموزش و توانمندسازی

امام رضا علیه‌السلام در دوره‌ای می‌زیست که با سه تن از خلفای عباسی معاصر بود (پیشوایی، ۱۳۹۰، ص ۴۱۹). در آن عصر، ترجمه متون علمی و تأسیس کتابخانه «دارالحکمه» اتفاق افتاد (پیشوایی، ۱۳۹۰، ص ۴۱۹). این فرایند اگرچه به انتقال دانش کمک کرد، اما همزمان موجی از اندیشه‌های بیگانه را نیز به همراه آورد (همان، ص ۵۳۴-۵۲۳). در چنین فضایی، امام نقشی فعال در فرهنگ‌سازی اسلامی ایفا کردند و با دو راهبرد اصلی در برابر نفوذ افکار نامطلوب ایستادند: تشریح علوم اصیل اسلامی و تربیت شاگردان دانشمند. این اقدامات سدی محکم در برابر ورود افکار ناسالم ایجاد کرد و به تقویت فرهنگ اسلامی کمک نمود.

در چنین فضایی، امام رضا علیه‌السلام با ایفای نقش فعال در فرهنگ‌سازی اسلامی، در برابر نفوذ افکار نامطلوب ایستادند. راهبردهای ایشان شامل تبیین علوم اصیل اسلامی و تربیت شاگردان دانشمند بود. این اقدامات، سدی در برابر ورود افکار ناسالم به مراکز علمی شیعه ایجاد کرد و به تقویت فرهنگ اسلامی کمک نمود. در کانون این راهبردها، آموزش و توانمندسازی جایگاهی محوری داشت. از دیدگاه امام رضا علیه‌السلام، علم آن‌چنان اهمیت دارد که مبنای هر گفتار و اظهارنظری باید باشد. ایشان به صراحت در این باره هشدار داده و فرموده‌اند: «مَنْ أَفْتَى النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى مِنَ اللَّهِ، لَعَنَتْهُ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ وَمَلَائِكَةُ الْعَذَابِ، وَ لِحَقِّهِ زُرٌّ مِنْ عَمَلِ بَقْتِيَاءَ؛ کُسى که بدون علم برای مردم فتوا دهد، فرشتگان آسمان و زمین او را لعنت کنند» (محفوظ، ۱۳۹۲، ص ۲۶). این تأکید، آموزش را به‌عنوان مسئولیتی اخلاقی و اجتماعی برای مصونیت جامعه معرفی می‌کند. در عصر انبوه اطلاعات، این اصل بر ضرورت سواد دیجیتالی و توانمندسازی همه اقشار برای بهره‌مندی

مسئولانه و عادلانه از فناوری تأکید دارد.

۴-۷. تأثیر فناوری بر روابط انسانی

تأثیرات نامطلوب فناوری بر کیفیت روابط انسانی به موضوعی مهم و شایسته تأمل تبدیل شده است. پیشرفت‌های سریع در ارتباطات دیجیتال و رسانه‌های اجتماعی تغییرات محسوسی در شیوه تعاملات بین فردی ایجاد کرده که ابعاد مختلف زندگی اجتماعی را تحت تأثیر قرار داده است.

کاهش ارتباطات چهره به چهره: گرایش فزاینده به ارتباطات مجازی می‌تواند به تضعیف تعاملات مستقیم و افزایش احساس تنهایی و انزوای اجتماعی بینجامد (اکبری و همکاران، ۱۴۰۰).

تغییر در الگوهای اجتماعی: وابستگی به فناوری‌های دیجیتال با کاهش مشارکت در فعالیت‌های گروهی همراه است که می‌تواند تهدیدی برای انسجام اجتماعی باشد و در بلندمدت به تضعیف مهارت‌های اجتماعی منجر شود (سعادت‌ی و قلیچ، ۱۴۰۳).

افزایش سوءتفاهمات: ماهیت غالباً متنی و فاقد نشانه‌های غیرکلامی در ارتباطات دیجیتال، زمینه را برای برداشت‌های نادرست فراهم می‌کند و نرخ خطای ارتباطی را افزایش می‌دهد (پکستون و دیل، ۲۰۲۱).

تأثیر بر عمق روابط عاطفی: استفاده از برنامه‌های دوست‌یابی و شبکه‌های اجتماعی ممکن است به شکل‌گیری روابطی با تعهد کمتر و ماهیتی گذرا کمک کند و از عمق و پایداری ارتباطات عاطفی بکاهد (دژبانی، ۱۳۹۶).

۴-۷. حضرت رضا علیه‌السلام و استحکام پیوندها

با توجه به تأثیرات نامطلوب فناوری، رعایت تعادل و دقت در بهره‌گیری از آن و برقراری توازن بین زندگی دیجیتال و ارتباطات انسانی ضروری است. شناسایی و مدیریت این چالش‌ها می‌تواند به ارتقای کیفیت روابط و افزایش رضایتمندی بینجامد. برای دستیابی به راهکارها، می‌توان به سیره و آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام مراجعه نمود که بر اهمیت کیفی ارتباطات انسانی و رعایت اخلاق در آن تأکید داشتند. بر این اساس، راهکارهای ذیل از منظری رضوی قابل استنباط است.

الف) تقویت روابط انسانی و اجتماعی

امام رضا علیه‌السلام در سیره عملی خود بر استحکام پیوندهای انسانی و اجتماعی تأکید

داشتند. در روایات ایشان بر ارتباط سازنده، همکاری و رعایت ادب در تعاملات اجتماعی به‌ویژه در روابط خانوادگی و دوستانه تصریح شده است. این آموزه در عصر فناوری می‌تواند پادزهری برای تنهایی و انزوای اجتماعی باشد. سیره ایشان همچنین مملو از احسان پنهانی و رسیدگی شبانه به نیازمندان بود. چنان که ابراهیم بن عباس نقل می‌کند: «وَ كَانَ [أَبُو الْحَسَنِ الرُّضَا] عَلَيْهِ السَّلَامُ كَثِيرَ الْمَعْرُوفِ وَ الصَّدَقَةِ فِي السِّرِّ وَ أَكْثَرَ ذَلِكَ يَكُونُ مِنْهُ فِي اللَّيَالِي الْمُظْلِمَةِ، فَمَنْ زَعَمَ أَنَّهُ رَأَى مِثْلَهُ فِي فَضْلِهِ فَلَا تُصَدِّقُوهُ؛ امام رضا علیه‌السلام صاحب احسان و صدقه‌نهایی بود و در بیشتر اوقات در شب‌های تاریک این عمل را انجام می‌داد و هر کسی گمان کند که در فضیلت همانند او را دیده است هرگز او را تصدیق نکنید» (مجلسی، ۱۴۱۰، ج ۴۹، ص ۹۱). این گونه اقدامات، که بر ارتباط مستقیم، غیرنمایشی و مبتنی بر ایثار استوار است، الگویی عملی برای تقویت رابطه‌های انسانی اصیل و خالصانه ارائه می‌دهد.

ب) تأکید بر آداب معاشرت

امام رضا علیه‌السلام، رعایت آداب و اخلاق نیکو در معاشرت را بخشی جدایی‌ناپذیر و اساسی از زندگی اجتماعی می‌دانستند. ایشان در بیانات خویش همواره بر اهمیت حسن خلق در ارتباطات تأکید کرده و تصریح می‌کردند که افراد باید در تمامی تعاملات خود، ادب و احترام متقابل را رعایت نمایند. عمل به این آموزه‌ها می‌تواند کیفیت ارتباطات انسانی را به‌طور محسوسی ارتقا بخشد و آثار منفی ناشی از ارتباطات سرد و مکانیکی در فضای دیجیتال را تعدیل کند. چنان که ایشان در رهنمودی جامع می‌فرمایند: «أَصْحَبِ السُّلْطَانَ بِالْحَذَرِ، وَ الصَّدِيقَ بِالتَّوَّاضُعِ، وَ الْعَدُوَّ بِالْحَذَرِ، وَ الْعَامَّةَ بِالْبِشْرِ؛ با حاکم، با احتیاط همنشین شو، با برادر [دینی] با تواضع، با دشمن، با هوشیاری و پرهیز، و با عامه مردم، با گشاده‌رویی همراه باش» (مجلسی، ۱۴۱۰، ج ۷۵، ص ۳۵۵). این دستورالعمل، نشان‌دهنده توجه ظریف ایشان به اقتضائات مختلف روابط اجتماعی است.

ج) پیشنهاد زندگی متوازن

توصیه به رعایت اعتدال و میانه‌روی، از جمله محورهای ثابت در آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام است. این اصل کلیدی می‌تواند به‌ویژه در تنظیم رابطه ما با فناوری و رسانه‌های اجتماعی راهگشا باشد. تأکید ایشان بر پرهیز از افراط و تفریط در همه شئون زندگی، به افراد کمک می‌کند تا از غرق شدن در فضای مجازی و مصرف بی‌رویه فناوری اجتناب ورزند و در نتیجه، فرصت و انرژی لازم برای حفظ و تقویت روابط انسانی واقعی را از دست ندهند. ایشان می‌فرمایند: «اجْعَلُوا لِأَنْفُسِكُمْ حَظًّا مِنَ الدُّنْيَا، بِاعْطَائِهَا مَا تَشْتَهِي مِنَ الْحَلَالِ وَمَا لَمْ

يَنْلِ الْمَرْوَةَ وَلَا سَرْفَ فِيهِ وَاسْتَعِينُوا بِذَلِكَ عَلَى أُمُورِ الدِّينِ؛ برای خودتان بهره‌ای از دنیا قرار دهید، به اینکه خواسته‌های دل را از حلال به آن بدهید، تا حدی که مرورت را از بین نبرد و اسراف در آن نباشد و بدین وسیله، بر کارهای دین، کمک بجوید» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۳۶۵، ص ۳۳۷). این نگاه متوازن، استفاده مشروع و متناسب از مواهب دنیا - که امروزه فناوری‌های نوین بخشی از آن هستند - را مجاز می‌شمارد، مشروط بر آنکه به اسراف، وابستگی یا آسیب به کرامت انسانی نیانجامد.

۸. ترویج اخلاق علمی بر اساس دکترین رضوی: ضرورت‌ها و راهکارها

توسع فناوری‌های همسو با اخلاق از ضرورت‌های عصر حاضر است (چاپرک، ۱۳۹۸، ص ۳). در زیست‌بوم دیجیتال امروز با ظهور فناوری‌هایی چون هوش مصنوعی، توجه به ابعاد اخلاقی آنها ضروری است. پژوهشگران می‌توانند با الهام از دکترین امام رضا علیه السلام فناوری‌هایی طراحی کنند که ضمن پیشرفت علمی، بر پایه‌های اخلاقی استوار باشند. مصداق این رویکرد در «هوش مصنوعی اخلاقی» متجلی است که در آن ارزش‌های انسانی و هنجارهای اخلاقی به‌طور ساختاری لحاظ می‌شود. به‌عنوان مثال، در طراحی سیستم‌های نظارتی اولویت بر حفظ حریم خصوصی افراد و پیشگیری از سوءاستفاده است (مارتین، ۲۰۱۹، ص ۸۳۷). با خلق فناوری‌های اخلاق‌مدار می‌توان تعادلی سازنده میان پیشرفت فناوریانه و صیانت از کرامت انسانی برقرار کرد.

ترویج اخلاق علمی بر پایه آموزه‌های امام رضا علیه السلام در عصر دیجیتال ضروری است. سیره عملی ایشان در مناظرات، الگویی از التزام به اخلاق در تولید و تبادل معرفت ارائه می‌دهد. امام در مجادلات علمی، با حفظ احترام طرف مقابل و استدلال منطقی، ادعاهای نادرست را رد می‌کردند. تعطیلی مناظره به هنگام نماز، نشان‌دهنده اولویت ارزش‌های دینی بر بحث علمی بود (خاکپور، ۱۳۹۲، ص ۳۲). بنابراین، علم و پژوهش باید در خدمت رفاه اجتماعی و حل معضلات بشری قرار گیرد و محققان مسیر انسان‌محور و اخلاق‌بنیان را سرلوحه فعالیت خود کنند.

الف) ضرورت ترویج اخلاق علمی

ترویج فرهنگ اخلاق علمی، پژوهشگران را به رعایت اصول اخلاقی در تمام مراحل تحقیق موظف می‌سازد. باین حال، ابتکارات نهادی با ریشه‌های فکری اسلامی در این عرصه چندان پررنگ نیست و تا نهادینه‌سازی اخلاق علمی راهی دراز و پُرچالش پیش رو است (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ص ۱۰). در فضای علمی کنونی که با رقابت‌های فشرده و فشار برای تولید

سریع نتایج همراه است، محققان ممکن است در معرض وسوسه غفلت از موازین اخلاقی قرار گیرند. در چنین شرایطی، آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام به عنوان منبعی غنی و الهام‌بخش می‌تواند با یادآوری اصولی چون صداقت، مسئولیت‌پذیری و خدمت به جامعه، وجدان اخلاقی پژوهشگران را تقویت و آنان را به بازنگری و پایبندی به این اصول فرابخواند.

ب) آثار مثبت ترویج علم اخلاقمدار

پیشرفت فناوری و هجوم کالاهای صنعتی به عرصه فرهنگ، توجه جامعه را به پدیده‌های بی‌شماری معطوف کرده که وحدت معرفت و عمل را با مانع مواجه می‌سازد. جامعه‌ای که با ابزارهای فاقد هویت اصیل سروکار دارد، به تدریج توان درک سنت‌های الهی و حقیقت وحدانی جهان را از دست می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۵۳-۵۱). در مقابل این خطر، علم اخلاقمدار با قراردادن معرفت در چارچوبی ارزشی، نه تنها اعتبار یافته‌های علمی را افزایش می‌دهد، بلکه کیفیت فرایند تحقیق را نیز ارتقا می‌بخشد. در فضای دیجیتال امروز که اطلاعات با سرعت بی‌سابقه نشر می‌یابند، ضرورت ترویج اخلاق علمی بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود. پژوهشگران با الهام از آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام موظف هستند از دانش به عنوان ابزاری در خدمت جامعه و بهبود زندگی بشر بهره گیرند. این نگرش علم را به عاملی برای تحقق عدالت، رفاه و پیشرفت همه‌جانبه تبدیل می‌کند.

ج) چالش‌های موجود

فضای کنونی پژوهش با چالش‌هایی مانند فشار برای انتشار سریع، رقابت‌های ناسالم و انتظارات رسانه‌ای روبروست که می‌تواند التزام به اصول اخلاقی را تحت تأثیر قرار دهد. این فشارها ممکن است به تقلب، سرقت علمی، انتشار نتایج ناقص و اولویت کمیت بر کیفیت بینجامد. برای فائق آمدن بر این چالش‌ها، پژوهشگران می‌توانند با استعانت از آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام راهکارهایی عملی بیابند. ایشان با تأکید بر پیوند ناگسستنی علم و عمل صالح نشان دادند که معرفت حقیقی همواره با التزام اخلاقی همراه است. پژوهشگران با تمسک به این نگرش می‌توانند اثبات کنند که پیشرفت علمی و پایبندی اخلاقی لازم و ملزوم یکدیگرند (طوسی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۴۸۷). این رویکرد پادزهری در برابر فشارهای مخرب محیط علمی و راهنمایی برای حفظ کرامت علم و انسان است.

۹. مسئولیت اجتماعی دانشمندان در پرتو آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام

مسئولیت اجتماعی دانشمندان در خلق و توسعه فناوری، در پرتو آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام موضوعی حیاتی است. ایشان بر خدمت‌رسانی به جامعه تأکید داشتند و معتقد بودند صاحبان دانش موظف‌اند از معرفت خویش برای بهبود زندگی بشری بهره گیرند.

ایشان در بیانی هشداردهنده فرمودند: «إِنَّ الْحِكْمَاءَ ضَيَّعُوا الْحِكْمَةَ لَمَّا وَضَعُوهَا عِنْدَ غَيْرِ أَهْلِهَا؛ حکیمان، آن گاه حکمت را تباه کردند که آن را نزد ناهلان نهادند» (مجلسی، ۱۴۱۰، ج ۷۵، ص ۳۴۵). این روایت نشان می‌دهد دانشمندان مسئولند دانش خود را در خدمت اهداف انسانی قرار دهند و از کاربست نادرست آن پرهیز کنند. بر این اساس، آنان باید در تمام مراحل توسعه فناوری، نیازهای واقعی جامعه را محور قرار داده و برای یافتن راه‌حلهایی اخلاق‌مدار تلاش نمایند.

امام رضا علیه‌السلام افزون بر این، بر پابندی دانشمندان به اصول اخلاقی در تمام فعالیت‌های علمی تأکید می‌ورزیدند. این التزام شامل احترام به حقوق افراد، رعایت صداقت در گردآوری و گزارش داده‌ها، و تلاش برای دستیابی به نتایجی است که به بهبود واقعی جامعه بینجامد. ایشان ارزش فعالیت علمی اصیل را با عبادت مقایسه کرده و فرمودند: «الذِّكْرُ فِيهِ يُعَدَّلُ بِالصِّيَامِ؛ مذاکره و مباحثه علمی، هم‌سنگ روزه‌داری است» (عطاردی قوچانی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۷). این تشبیه‌گویای آن است که دانشمند باید نیت و عمل خویش را وقف خدمت به دیگران نماید. در این نگاه، علم‌ورزی شکلی از عبادت و مسئولیتی الهی در قبال خلق است.

۱۰. نتیجه‌گیری

امام رضا علیه‌السلام به عنوان پیشوای علمی و مذهبی، بر اصول بنیادی مانند عقلانیت، تعهد اجتماعی و پیوند علم و عمل تأکید دارند. این اصول نه تنها در عصر خود، که در زمان حاضر نیز می‌تواند به عنوان راهنمای اخلاقی برای دانشمندان در مواجهه با چالش‌های فناوری‌های نوین به کار رود. با توجه به پیشرفت‌های چشمگیر فناوری، نیاز به تعادل بین دانش و اخلاق بیش از هر زمان احساس می‌شود. امام به ما یادآوری می‌کنند که علم به خودی خود ارزشمند نیست و باید به خدمت به بشریت و رفع مشکلات اجتماعی معطوف شود. نگرش ایشان به رابطه علم و دین، رویکردی جامع در مواجهه با چالش‌های علمی و فلسفی دوران کنونی است.

چالش‌های اخلاقی مانند حریم خصوصی، داده‌کاوی و تأثیرات منفی فناوری بر روابط انسانی در عصر دیجیتال نیازمند توجه فوری است. آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام مبنایی مستحکم برای تحلیل و مواجهه با این چالش‌ها فراهم می‌کند. تأکید ایشان بر اخلاق در علم و ضرورت استفاده صحیح از دانش، به پژوهشگران کمک می‌کند تا راهکارهای عملی و

اخلاقی تدوین کنند. با درک عمیق این دکترین، می‌توان از ظرفیت‌های علمی و فناوری برای ارتقای کیفیت زندگی انسانی و جلوگیری از آسیب‌های اخلاقی استفاده نمود. نقش دانشمندان در ترویج این دکترین حیاتی است. آنان باید به‌عنوان الگوهای اخلاقی عمل کرده و بر انتقال علم و اخلاق تأکید ورزند. در نهایت، تأکید بر این دکترین نشان می‌دهد که علم و اخلاق باید همراه و همزمان در جهت خدمت به بشریت و رفع مشکلات اجتماعی به کار روند. این دکترین چراغ راهنمایی در مسیر توسعه فناوری‌های اخلاقی و انسانی در دنیای دیجیتال امروز است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم** (۱۳۸۹ش). مترجم: ناصر مکارم شیرازی. قم: علی ابن ابی طالب علیه السلام. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲ش). **الخصال**. قم: جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۵ش). **معانی الاخبار**. تهران: ارمغان طوبی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۰ش). **امالی**. تهران: کتابچی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۴ق). **عیون اخبار الرضا علیه السلام**. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶ق). **التوحید**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۹۴ش). **تحف العقول**. محقق: علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- احمدی میانجی، علی (۱۳۷۷ش). **مکاتیب الرسول**. قم: دارالحديث.
- آراسته خو، محمد (۱۳۷۰ش). **نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی**. تهران: گستره.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۳۹۲ش). **کشف الغمه**. مترجم: علی بن الحسین زواره‌ای. تهران: برهان صادق.
- افروز، احمد (۱۴۰۴ش). **ماهیت اخلاق در تعاملات رفتاری رسانه‌های نوین**. مطالعات دینی رسانه، ۷(۲۶): ۷۶-۹۵.
- اکبری، مرضیه و همکاران (۱۴۰۰ش). **پیش‌بینی اعتیاد به تلفن همراه بر اساس احساس تنهایی و اضطراب اجتماعی با نقش تعدیلگر جنسیت در دانشجویان کارشناسی دانشگاه های آزاد اسلامی تهران**. ۱۱(۱۵): ۸-۱.
- بو تول، گاستون (۱۳۴۷ش). **جامعه‌شناسی**. مترجم: و کیلی. تهران: صفی علی شاه.
- پوراجباری، منیره و سلامی، مریم (۱۴۰۴). **مروری بر چالش‌های اخلاقی استفاده از هوش مصنوعی در خدمات کتابخانه‌ای**. مجموعه مقالات سیزدهمین همایش ملی تحقیقات میان‌رشته‌ای در مدیریت و علوم انسانی. تهران. ۴۸۶-۴۷۷.
- تو کلی، محمد (۱۳۷۵ش). **مدارهای منطقی**. شیراز: دانشگاه شیراز.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ش). **فطرت در قرآن**. قم: اسراء.
- چاپرک، علی و همکاران (۱۳۹۸ش). **چیستی اخلاق علم و فناوری. اخلاق در علوم و فناوری**. ۱۴(۳): ۱-۶.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). **وسائل الشیعه**. قم: آل البیت علیهم السلام.
- حسینی پور، سید ابوالفضل (۱۳۹۷ش). **الکوسازی مواجهه حوزه‌های علمیه با فضای مجازی به ابتنای سیره امام رضا علیه السلام در مناظرات تحمیلی مامون عباسی**. جامعه المصطفی العالمیه. ۷(۲۱): ۱۰۰-۹۱.
- خاکپور، حسین و همکاران (۱۳۹۳ش). **نقش و آثار مدیریت فرهنگی امام رضا بر جامعه شیعه**. فرهنگ رضوی. ۲(۸): ۵۶-۳۱.
- دژبانی، علی (۱۳۹۶ش). **آسیب‌های نوپدید شبکه‌های اجتماعی مجازی و خانواده ایرانی**. (تاریخ مشاهده: ۱۴۰۳/۹/۲۳) در: <https://www.wd7381.ir/B2n/>
- دوورژه، موریس (۱۳۷۸ش). **جامعه‌شناسی سیاسی**. مترجم: ابوالفضل قاضی شریعت پناهی. تهران: دادگستر.

- سعادت، موسی و قلیچ، مرتضی (۱۴۰۳). **رابطه بین اعتیاد به فضای مجازی و بیگانگی اجتماعی در بین شهروندان شهر قزوین**. تداوم و تغییر اجتماعی. ۳(۲). ۶۲۰-۵۹۷.
- سلیمان، جمیل (۱۳۷۰ش). **واژه‌نامه فلسفه و علوم اجتماعی**. مترجم: کاظم برگ‌نیسی و صادق سجادی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طلوعی، محمود (۱۳۷۲ش). **فرهنگ جامع سیاسی**. تهران: علم و سخن.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). **الامالی**. قم: دارالتقافه.
- عطاردی قوجانی، عزیزالله (۱۴۱۳ق). **مسند الإمام الرضا علیه السلام**. لبنان: دارالصفوه.
- علی‌بن موسی علیه السلام (۱۳۶۵ش). **الفقه المنسوب الامام رضا علیه السلام و المشتبه بفقهِ الرضا علیه السلام**. قم: آل البيت عليهم السلام.
- فرزین، امید و سمیعی، روح‌الله (۱۴۰۲ش). **چالش‌های اخلاقی و حقوقی استفاده از هوش مصنوعی در کسب و کارهای دیجیتال**. تکنولوژی در کارآفرینی و مدیریت استراتژیک. ۲(۲). ۱۷-۲۷.
- فرهیخته، شمس‌الدین (۱۳۷۷ش). **فرهنگ فرهیخته**. تهران: زرین.
- فرید، مرتضی (۱۳۷۱ش). **الحديث**. تهران: فرهنگ اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۲ق). **الکافی**. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- لالاند، آندره (۱۳۷۷ش). **فرهنگ علمی و انتقادی فلسفه**. مترجم: غلامرضا وثیق. تهران: فردوسی ایران.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۱۰ق). **بحار الانوار**. بیروت: الطبع و النشر.
- محفوظ، حسینعلی (۱۳۹۲ش). **صحیفه الرضا علیه السلام**. قم: نوید ظهور.
- مرادی، امیر (۱۴۰۳ش). **چالش‌های رسانه‌های دیجیتالی در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان دوره ابتدایی و ارائه راهکارهای پیشگیرانه آن**. آموزش پژوهی نوین. ۱۰(۳۷). ۳۶-۲۴.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹ش). **آفتاب مطهر: زندگی، اندیشه و خدمات علمی و فرهنگی علامه شهید، آیت‌الله مرتضی مطهری** (نگارش: غلامرضا گلی‌زواره). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مفید (۱۳۶۴ش). **امالی**. مترجم: حسین استادولی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- موسوی خادمی، سیدفخرالدین (۱۴۰۴ش). **تربیت نسل آگاه در مواجهه با چالش‌های رسانه‌ای و فضای مجازی**. تحقیقات راهبردی در تعلیم و آموزش و پرورش. ۳(۵۸). ۱۷۵-۱۵۹.
- نوروزی، مجتبی و همکاران (۱۳۹۶ش). **راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی**. فرهنگ رضوی. ۵(۱۹). ۲۱۱-۱۷۷.

Transliterated Bibliography

- The Holy Qur'an 1389) SH .(Translator :Makarem Shirazi ,Nasser .Qom :Ali Ibn
Abi Talib) A.S.(.
- Afrouz ,Ahmad 1404) SH .(The Nature of Ethics in the Behavioral Interactions of
New Media .Media Religious Studies.76-95 ,(26)7 ,
- Ahmadi Miyanji ,Ali 1377) SH .(Makatib al-Rasul .Qom :Dar al-Hadith.
- Akbari ,Marzieh ,et al 1400) .SH .(Predicting Smartphone Addiction Based on
Loneliness and Social Anxiety with the Moderating Role of Gender Among Un-
dergraduate Students at Islamic Azad Universities in Tehran] .Journal Name,[
.1-8 ,(15)11
- Al-Hurr al'-Amili ,Muhammad ibn al-Hasan 1416) Q .(Wasa'il al-Shi'a .Qom :Al
al-Bayt) A.S.(.
- Ali ibn Musa) A.S 1365) (.SH .(Al-Fiqh al-Mansub ila Imam Reza) A.S (.wa
al-Mushtahar bi-Fiqh al-Reza) A.S .(Qom :Al al-Bayt.
- Al-Irbili ,Ali ibn Isa 1392) SH .(Kashf al-Ghummah .Translator :Ali ibn al-Husayn
Zawareh'i .Tehran :Borhan-e Sadegh.
- Al-Kulayni ,Muhammad ibn Ya'qub 1392) Q .(Al-Kafi .Tehran :Dar al-Kutub
al-Islamiyyah.
- Al-Majlisi ,Muhammad Baqir 1410) Q .(Bihar al-Anwar .Beirut :Al-Tiba'ah wa
al-Nashr.
- Al-Mufid 1364) SH .(Al-Amali .Translator :Hossein Ostadvali .Mashhad :Astan
Quds Razavi.
- Al-Tusi ,Muhammad ibn al-Hasan 1414) Q .(Al-Amali .Qom :Dar al-Thiqafah.
- Anderson, M., & Anderson, S. L.(2011). Machine Ethics. Cambridge: Cambridge
University Press.
- Arasteh Khou, Mohammad (1370 SH). Naqd va Negaresh bar Farhang-e Estela-
hat-e 'Elmi-Ejtemai [Critique and Perspective on the Dictionary of Scientific-Soc-
ial Terms]. Tehran: Gostareh.
- Asaro, P.(2019). What Should We Want from Artificial Intelligence?. International
Journal of Social Robotics. 11(1). 93-105.
- 'Ataradi Quchani, 'Azizullah (1413 Q). Musnad Imam Reza (A.S.). Lebanon: Dar
al-Safwah.
- Bostrom, N., & Yudkowsky, E.(2011). The ethics of artificial intelligence. In F.
S. Lin(Ed.), Cambridge Handbook of Artificial Intelligence. Cambridge: Cam-
bridge University Press.

- Bouthoul, Gaston (1347 SH). *Sociology*. Translator: Vakili. Tehran: Safi Ali Shah.
- Castells, M.(2000). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Celestin, M., Sujatha, S., & Dinesh Kumar, A.(2024). *Leveraging digital channels for customer engagement and sales :Evaluating SEO ,content marketing ,and social media for brand growth*.
- Chaffey ,D & ,Smith ,P .R2022).). *Digital marketing excellence: Planning, optimizing ,and integrating online marketing* .Routledge.
- Chaparak, Ali et al. (1398 SH). *The Nature of Ethics in Science and Technology*. *Ethics in Science and Technology*, 14(3), 1-6.
- Dezhbani, Ali (1396 SH). *Emerging Harms of Virtual Social Networks and the Iranian Family*. (Date Accessed: 2024/12/13). Available at: <https://B2n.ir/wd7381>
- Dutta, M. S.(2024). *Chatbot effectiveness in enhancing guest communication: Insights from secondary data*. *Tuijin Jishu/Journal of Propulsion Technology*,4(45)
- Dutta ,S & ,Bilbao-Osorio ,B .(2012).*The Global Information*
- Duverger, Maurice (1378 SH). *Political Sociology*. Translator: Abolfazl Qazi Sharifat Panahi. Tehran: Dadgostar.
- Farhikhteh, Shams al-Din (1377 SH). *Farhang-e Farhikhteh*. Tehran: Zarrin.
- Farid, Morteza (1371 SH). *Al-Hadith*. Tehran: Farhang-e Eslami.
- Farzin, Omid & Samiei, Ruhollah (1402 SH). *Ethical and Legal Challenges of Using Artificial Intelligence in Digital Businesses*. *Technology in Entrepreneurship and Strategic Management*, 2(2), 17-27.
- Gao, Y., & Liu, H.(2023). *Artificial intelligence-enabled personalization in interactive marketing: A customer Interactive Marketing*, 17(5), 663-680. *journey perspective*. *Journal of Research in*
- Hosseinipour, Seyyed Abolfazl (1397 SH). *Modeling Seminary (Hawzah) Engagement with Cyberspace Based on the Conduct (Sirah) of Imam Reza (A.S.) in the Imposed Debates of Ma'mun al-'Abbasi*. *Al-Mustafa International University*, 7(21), 91-100.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1362 SH). *Al-Khisal*. Qom: Jami'ah Mudarrisin.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1375 SH). *Ma'ani al-Akhbar*. Tehran: Armaghan-e Tuba.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1390 SH). *Al-Amali*. Tehran: Ketabchi.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1404 Q). *'Uyun Akhbar al-Reza (A.S.)*. Qom: Mu'assasat Nashr Islami.

- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1416 Q). *Al-Tawhid*. Qom: Islamic Publications Office.
- Ibn Shu'bah al-Harrani, al-Hasan ibn Ali (1394 SH). *Tuhaf al-'Uqul*. Researcher: Ali Akbar Ghaffari. Qom: Islamic Publications Office.
- Jawadi Amoli, Abdullah (1387 SH). *Fitrat dar Qur'an* [Human Disposition in the Qur'an]. Qom: Isra'.
- Khakpour, Hossein et al. (1393 SH). The Role and Effects of the Cultural Management of Imam Reza (A.S.) on Shi'a Society. *Razavi Culture*, 2(8), 31-56.
- Khoirunnisa, Ana(2023). Islam in the Midst of AI(Artificial Intelligence) Struggles. *International Journal of Islamic Studies*. 35(1).
- Lalande, André (1377 SH). *Farhang-e 'Elmi va Enteqadi-ye Falsafeh* [Scientific and Critical Dictionary of Philosophy]. Translator: Gholamreza Vasiq. Tehran: Firdowsi Iran.
- Mahfouz, Hosseinali (1392 SH). *Sahifat al-Reza (A.S.)*. Qom: Navid-e Zohur.
- Martin, K.(2019). Ethical implications and accountability of algorithms. *Journal of Business Ethics*. 160(4). 835-850.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1389 SH). *Aftab-e Motahhar: Zendegi, Andisheh va Khadamat-e 'Elmi va Farhangi-ye 'Allameh-ye Shohid, Ayatollah Morteza Motahhari* (Written by: Gholamreza Goli Zawareh). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Moradi, Amir (1403 SH). Challenges of Digital Media in the Ethical Education of Primary School Students and Proposed Preventive Strategies. *Modern Teaching Research*, 10(37), 24-36.
- Mousavi Khademi, Seyyed Fakhreddin (1404 SH). Educating an Aware Generation in Confronting Media and Cyberspace Challenges. *Strategic Research in Education and Training*, 3(58), 159-175.
- Norouzi, Mojtaba et al. (1396 SH). Strategies for Religious Education in Cyberspace with Emphasis on the Teachings of the Qur'an and the Razavi Sirah. *Razavi Culture*, 5(19), 177-211.
- O'Neil, C.(2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown Publishing Group.
- Pearson Education.(2003). *Longman Handy Learner's Dictionary of American English* .
- Paxton, A., & Dale, R.(2021). Predictions of miscommunication in verbal communication during collaborative joint action. *Journal of Speech, Language, and*

- Hearing Research, 64(1), 169–184.
- Pourajbari, Monireh & Salami, Maryam (1404 SH). A Review of Ethical Challenges in Using Artificial Intelligence in Library Services. Proceedings of the 13th National Conference on Interdisciplinary Research in Management and Humanities, Tehran, 477-486.
- Rossi, Francesca(2016). Artificial Intelligence: Potential Benefits and Ethical Consideration. Policy Department C: Citizens› Rights and Constitutional Affairs European Parliament.
- Sa’adati, Musa & Qalich, Morteza (1403 SH). The Relationship Between Cyberspace Addiction and Social Alienation Among Citizens of Qazvin City. Continuity and Social Change, 3(2), 597-620.
- Saliba, Jamil (1370 SH). Dictionary of Philosophy and Social Sciences. Translators: Kazem Barg-Neysi & Sadegh Sajjadi. Tehran: Sahami-ye Enteshar Company.
- Schermerhorn, J. R.(1996). Management: Theory and Applications. New York: John Wiley & Sons.
- Tavakoli, Mohammad (1375 SH). Logic Circuits. Shiraz: Shiraz University.
- Technology Report)2012(Living in a Hyperconnected World. Geneva: World Economic Forum.
- Tolu’i, Mahmoud (1372 SH). Farhang-e Jame’-e Siyasi [Comprehensive Political Dictionary]. Tehran: ‘Elm va Sokhan.
- Turkle, S.(2017). Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age. New York: Penguin Press.
- United Nations(2018). The Global Human Rights Report. Geneva: United Nations.
- Zuboff, S.(2019). The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. New York: PublicAffairs.